UOT 39

FƏXRİYYƏ HƏVİLOVA
T.ü.f.d., Bakı Dövlət Universiteti
Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrasının müəllimi
ORCİD İD: 0000-0003-1774-7461
fexriyyehavilova@mail.ru
fakhriyyahavilova@bsu.edu.az

QƏRBİ AZƏRBAYCAN TORPAQLARI MƏDƏNİ İRSİMİZİN DAŞIYICISI KİMİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/257-262

Hər bir xalqın mədəni irsi özündə onun maddi və mənəvi dəyərlərini əks etdirir. Mədəni irsin mühafizəsi, qorunması və təbliği hər bir dövlətin ümdə vəzifəsidir. Milli mədəni irsimizin qorunması Azərbaycan dövlətinin prioritetləri arasında xüsusi yer tutur. Məlumdur ki, təcavüzkar Ermənistan Qərbi Azərbaycan torpaqlarında xalqımıza məxsus milli-mədəni irsimizin dağıdılması, tarixi torpaqlarımızdan Azərbaycan izinin silinməsi məqsədilə hər növ çirkin əmələ əl atmışdır. Buna baxmayaraq, xalqımız öz yaddaşında tarixi simamızı qoruyub saxlamış və milli-mədəni dəyərlərimiz haqda fakt və məlumatları gənc nəslə ötürməyə çalışmışdır. Bölgənin maddi mədəniyyətini əks etdirən faktaloji materialların elmi arxeoloji və etnoqrafik təhlilindən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, göstərilən nümunələrin hər biri ümum-Azərbaycan tipindədir və ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir.

Açar sözlər: Mədəni irs, deportasiya, maddi mədəniyyət, mənəvi mədəniyyət, etnoqrafik.

Giriş. Məlum olduğu kimi, hər bir xalqın mədəni irsi özündə onun maddi və mənəvi dəyərlərini əks etdirir. Mədəni irs elə bir sərvətdir ki, onun mühafizəsi, qorunması və təbliği beynəlxalq birlik qarşısında müvafiq öhdəliklər götürmüş hər bir dövlətin vəzifəsidir. Milli mədəni irsimiz Azərbaycan dövlətinin prioritetləri arasında xüsusi yer tutur. Qərbi Azərbaycana qayıdış konsepsiyasının hazırlanması ilə bağlı verilən göstəriş və konsepsiyanın hazırlanması Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasətin tərkib hissəsidir. Sözügedən konsepsiyanın "Mədəni irsin bərpası və qorunması" adlı maddəsində bildirilir ki, "Qərbi Azərbaycan İcması BMT-nin ixtisaslaşmış qurumlarının iştirakı ilə Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara məxsus mədəni irsin vəziyyətinin dəyərləndirilməsinə, o cümlədən zərər vurulmuş və yer üzündən silinmiş mədəni irs nümunələrinin siyahısının hazırlanmasına və Ermənistan hökumətinin onları bərpa etmək və qorumaq öhdəliyini icra etməsinə nail olmaq üçün səy göstərəcək" [8].

Əsas mətn. Bildiyimiz kimi, təcavüzkar Ermənistan ötən əsrin 90-cı illərində milli-mədəni irsimizin dağıdılması, tarixi torpaqlarımızdan Azərbaycan izinin silinməsi məqsədilə hər növ çirkin əmələ əl atıb. İndiki Ermənistan ərazisində xalqımıza məxsus 3 min 500 tarix və mədəniyyət abidəsinin, 500 qəbiristanlıq, 391 məscidin tamamilə dağıdılması bu vandallıq aktının bariz göstəricisidir.

Bu gün arxiv sənədlərinin araşdırılması, Qərbi Azərbaycan torpaqlarında xalqımıza məxsus milli-mədəni, tarixi irs haqqında tədqiqatların aparılması, aidiyyəti nəşrlərin çap etdirilməsi və beynəlxalq aləmdə təbliği istiqamətində mühüm işlər görülür.

"Ermənistanın siyasi rəhbərliyinin göstərişi ilə Zəngəzurun Qafan, Mehri, Xot, Şinuayr, Əlidərə inzibati yaşayış məntəqələrində viran qoyulmuş 900-dən çox tarix və mədəniyyət abidəsinin xarabalıqları bu gün də qalmaqdadır. Bu kəndlərdə ermənilər tərəfindən çoxsaylı tarix və mədəniyyət abidələri – yaşayış evləri, məscidlər, alban dövrü tikililəri, bədii daş nümunələri, qəbir daşları, at-qoç fiqurları dağıdılaraq yararsız hala salınmışdır" [9].

Deyilənləri – yəni sözügedən ərazilərin Azərbaycanın mədəni irs nümunələrindən təmizlənərək kütləvi vandalizmə məruz qalmasını əldə olunmuş dəlillər tam təsdiqləyir.

Qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanın Təpəbaşı məhəlləsi də bu cinayət əməllərinin qurbanı olmuş, ərazidəki bütün infrastruktur və abidələr erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir. "Şəhər içində şəhər" adlandırılan, İrəvan şəhərinin mərkəzi hesab edilən Təpəbaşı Şərq üslubunda tikilmiş, bu gün

heç birindən əsər-əlamət qalmamış məscidi, 300-dən çox yaşayış evi, xanlara, bəylərə məxsus imarətləri olmuşdur. Xüsusi qeyd edilməlidir ki, İrəvanın digər yaşayış massivlərində olduğu kimi Təpəbaşının da etnik tərkibində azərbaycanlılar həmişə üstünlük təşkil etmişlər.

Azərbaycan ərazisi olduğu halda 1930-cu ildə əsassız bir şəkildə Ermənistana bağışlanan Şinuayr kəndinin də bütün dövrlərdə etnik tərkibi Azərbaycan türklərindən ibarət olmuşdur. İctimai binası, məscidi və 300-dən çox yaşayış evi olmuş kəndin XVII əsrdə salındığı iddia olunsa da, ərazisindən tapılan və eramızdan əvvəl I-II minilliyə aid edilən Azərbaycan mədəniyyətinə məxsus bədii daş nümunələr, at-qoç fiqurlar, eləcə də alban dövrü daş sənduqə və kitabələr onun tarixinin daha qədim olduğundan xəbər verir.

Ermənilər qədim Azərbaycan torpağında – Qərbi Zəngəzur ərazisində yerləşən Əldərə qalasını və bu qalanın yerləşdiyi kənddəki bütün digər abidələri də deformasiyaya uğradaraq özününküləşdirməyə çalışmışlar. Əldərə kəndinin abidələri, məscid, karvansara, 200-dən çox yaşayış evi və digər tikililəri erməni vandalizminə məruz qalmış, kənd xarabalığa çevrilmişdir. Kəndin viran edilmiş abidələrinin, xüsusən də 400 ildən çox yaşı olan Əldərə qalasının izləri mənəvi irsimizdə əbədi qalmaqdadır.

Sadalananlarla yanaşı, qəbiristanlıqlar və qəbirüstü abidələr də istismar edilərək xarabazarlığa çevrilmişdir.

Göründüyü kimi, təcavüzkar Ermənistan tarixi-mədəni irsimizin bir qismini yer üzündən silmiş, bir qismini xarabazara çevirmiş, başqa bir qismini isə dünya ictimaiyyətinə öz mədəniyyəti kimi çatdırmağa çalışmışdır.

Tarixi məskənlərimizin adlarının təhrif edilərək saxtalaşdırılması da Ermənistanın soyqırımı siyasətinin tərkib hissəsi olmuş, Sisyan rayonunun ən qədim azərbaycanlı kəndlərindən olan Ağudi kəndinin adı Aqitu, Cəfərabad kəndinin adı Arqavand, Güllübulaq kəndinin adı Bürakn, Ağkilsə kəndinin adı Azat, Güllübulaq kəndinin adı isə Bürakn kimi dəyişdirilmişdir.

Çoxsaylı faktlar sübut edir ki, bu ərazilərdəki ayrı-ayrı inzibati vahidlərin adları, toponimlər, əhalinin etnik tərkibi, say dinamikası və s. kimi məsələlər bilavasitə Azərbaycan türkləri ilə bağlıdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan xalqının etnogenezinin müəyyənləşdirilməsində "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının rolu əvəzsizdir. Hazırda Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin bir qrupu məhz Dədə Qorqud dastanındakı şəxs adları əsasında formalaşmışdır. Bu onu göstərir ki, dastanda yer alan antroponimlər həmçinin türkün etnik-coğrafi kordinatlarını əks etdirir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında rast gəlinən yer-yurd adlarının izini Göyçə mahalı və Göyçə gölü boyunca hər tərəfdə tapmaq olar. Bu eposda Göyçə mahalı, Göyçə gölü, Ağlağan dağı, Gökcə dağı, Ayğır bulağı kimi toponimlər azərbaycanlıların qədim yaddaşının və mədəniyyətinin izləridir. Hazırda Azərbaycan Respublikası ilə sərhəd təşkil edən Zəngəzur (Sisyan, Gorus, Qafan və Meğri), Dərələyəz və Göyçə zonaları Azərbaycan xalqının tarixən formalaşdığı areallardandır. Azərbaycanlıların yaşadıqları Zəngəzur və Göyçə zonaları qədim dövrdə Alban ölkəsinin ərazisi olmuşdur.

İndiki Ermənistan ərazisində Göycə (İrəvan əyalətinin Şırakel nahiyəsində, Göyçə mahalında), Göycəbəyli (İrəvan qəzasında), Göyçəli (Sürməli qəzasında, Aleksandropol qəzasında), Göycəbinək (Qırxbulaq nahiyəsində) kimi yaşayış məntəqələri də olmuşdur [2,322]. Bu ərazidəki yer adlarının mənşə etibarilə milli toponimlərdən ibarət olması onun hansı xalqa mənsubluğunu açıq şəkildə sübut edən faktlardandır.

İndiki Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsinə Ermənistan Respublikası hökümətinin qərarı ilə başlanılmışdır. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1935–ci ilədək orada 190-dan artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin adları dəyişdirilmişdir. Sonrakı dövrlərdə azərbaycanlılara məxsus tarixi adların dəyişdirilməsi prosesi daha da sürətləndirilərək kütləvi miqyas almış və 1991-ci ildə Ermənistan Respublikası yaradıldıqdan sonra əsasən başa çatdırılmışdır [6,5-6].

İnzibati rayonların adları Göyçə mahalı – Vardenis; Basarkeçər – Vardenis; Qəmərli – Artaşat; Vedi – Ararat; Calaloğlu – Stepanavan; Hacı Nəzər – Kamo; Molla Dursun – Şaumyan; Qurduqlu – Oktomberyan; Karvansaray – İncivan; Ağababa – Amasiya; Ağgül – Ani; Ellər – Abovyan; Allahverdi – Tumanyan; Duzkənd – Axuryan; Çəmbərək – Krasnoselsk; Hamamlı – Spitak; Üçkilsə – Eçmiədzin; Uluxanlı – Masis və s. kimi dəyişdirilmişdir [5, 3].

Antropoloji dəlillər də sadaladığımız tarixi faktları bir daha təsdiq edir. "Belə ki, Qafqazın eneolit dövrü əhalisinin morfoloji quruluşunun müəyyənləşdirilməsində Kültəpə (Azərbaycan), Samtavro (Gürcüstan), Şenqavit və Cararat (indiki Ermənistan), Çimkənd (indiki Dağıstan) ərazisindən tapılan antropoloji qalıqlar-insan kəllələri xüsusi rol oynayır" [4, 179].

Kültəpədən tapılan kəllənin uzunbaşlılığı və ensiz sifətliliyi onu Oğuz (Kaspi) tipinin qədim forması kimi müəyyənləşdirir. Bu morfoloji quruluşlu insan qalıqları indiki Ermənistan ərazisindəki Şenqavit və Göyçə gölünün cənub-qərbindəki Cararat düşərgələrində aşkar edilmişdir. Nümunələrdən də göründüyü kimi, qeyd olunan ərazilərdən aşkar edilmiş baş quruluşlarının əksəriyyəti dolixokefaldır. Halbuki antropoloji tədqiqatlardan bəllidir ki, ermənilər əsasən braxikefal baş quruluşuna malikdirlər.

Kranioloji araşdırmalar sübut edir ki, uydurma "armenoid irqi" və ermənilər nəinki Cənubi Qafqazın aborigen-yerli əhalisi deyil, ümumiyyətlə, Ön Asiyaya da sonradan gəlmişlər. Arxeoloji qazıntılar zamanı indiki Ermənistan Respublikası ərazisindən tapılan, Eneolit və erkən tunc dövrünə aid edilən, Berkaber və Göyçə gölü sahillərindəki ərazilərdən tapılan qədim insan qalıqları da bunu aydın sübut edir. Göstərilən qədim insan qalıqlarının morfoloji quruluşu ilə sonradan həmin ərazilərdə məskunlaşan ermənilər arasında heç bir bağlılıq yoxdur. Eyni fikri son tunc və dəmir dövrünə aid tapıntılar da təsdiq edir.

Arxeoloji-antropoloji faktları etnoqrafik dəlillərlə davam etdirmək mümkündür. Qərbi Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin araşdırılması Azərbaycan etnoqrafiyası elmi qarşısında duran aktual problemlərdən biridir. Maddi mədəniyyət bəşər tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olub, əsrlər boyu təkamül və inkişaf yolu keçmişdir. Maddi mədəniyyət ictimai-iqtisadi inkişafın göstəricisi olmaqla, həm də xalqın etnik tarixi və etnik sərhədləri probleminin həlli üçün ən etibarlı mənbə sayılır.

Maddi mədəniyyət sahələrindən biri olan yaşayış məskənlərinin tarixi çox qədimdir. İbtidai icma quruluşunun dağıldığı və sinifli cəmiyyətin yarandığı dövrdən etibarən kənd tipli yaşayış məskənləri daha geniş inkişaf tapmışdır. Buraya tarixən yaranmış oba, şenlik, yurd, qışlaq, yaylaq, yataq, binə və başqa yaşayış məskəni tiplərini daxil etmək olar.

Azərbaycanda geniş yayılmış yaşayış məskənlərinin xarakterik tarixi tiplərindən başlıcası kənd olmuşdur. Kənd oturaq əhaliyə məxsus daimi yaşayış evləri, təsərrüfat tikililəri, həyətyanı sahələri, inzibati, sosial-mədəni, dini mərkəzləri, ümumi otlaqları, əkin sahələri, içməli suları, ayrıca qəbirstanlığı olan və əhalinin etnik tərkibinin ümumiliyi ilə xarakterizə olunan tarixən formalaşmış məskəndir.

XIX əsrdə təkcə Şərur-Dərələyəz qəzasındakı yaşayış məskənlərinin 85 faizi məhz bu tipdə idi.

Vadi kəndləri də Azərbaycan yaşayış məskənlərinin relyef təsnifatında xüsusi yer tutur. Əsasən dağ yamaclarının və çaylarının olduğu mülayim iqlimli ərazilərdə salınan vadi kəndləri Qərbi Azərbaycan torpaqlarının həm dağlıq, həm də düzənlik hissələrində mövcud olmuşdur.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanın yaşayış məskənləri daimi (yəni kənd, şəhər) və müvəqqəti (oba, binə, yurd, yaylaq) olmaqla iki mühüm qrupa bölünür. Qərbi Azərbaycan əhalisinin maddi mədəniyyətinin tarixi - mədəni köklərinin əsasında da bu cür spesifik əlamətlər və təsnifat durur. Konkret olaraq Göyçə mahalında çox az qarışıq tərkibli kəndlər mövcud olmuşdur. Məhz XIX əsrdən etibarən çoxsaylı ermənilərin bura məqsədyönlü şəkildə köçürülməsi, həmçinin müxtəlif tarixi səbəblərə görə ölkədaxili miqrasiya və deportasiyaların həyata keçirilməsi əhalinin say tərkibinin süni şəkildə dəyişdirilməsində əsaslı rol oynamışdır.

Qərbi Azərbaycanda müşahidə olunmuş ənənəvi ev tiplərindən bir neçəsinə nəzər yetirək**:** "Yer səthinə olan mövqeyinə görə Azərbaycan evləri qazma- qabartma, 1 mərtəbəli, kürsülü, 2 və ya 3 mərtəbəli evlərə ayrılırdılar" [3,122]. Adları çəkilən ev tipləri içərisində qazma, yarımqazma evlər, həmçinin Azərbaycanın Kiçik Qafqaz, Gəncəbasar və qərb bölgələrində "pəyə" adlandırıldırılan evlər Azərbaycan ərazisindəki arxaik ev tiplərinə aid edilir. Qazma evlərin yayılma arealı çox geniş olmuşdur.

Qaradamlar süni mağaraların və qazmaların inkişaf etmiş forması kimi Qərbi Azərbaycan ərazisində də mövcud olmuşdur. "Qaradam" sözünün etimologiyasına gəlincə bir neçə versiyadan danışmaq mümkündür. Birinci fikrə görə, o geniş patriarxal ailəyə məxsus böyükhəcmli ev tipidir. Dilimizdə "qara" sözünün eyni zamanda nəhəng, böyük anlayışlarını ehtiva etdiyi məlumdur. Məsələn, qaramal, qaraağac, qarakotan, Qarayazı (böyük çöl) mürəkkəb sözlərinin tərkibindəki "qara" sözü məhz bu qəbildəndir. İkinci fikir bu sözün mənşəyini qaradamda yanan ocağın tüstüsü, başqa bir fikir isə yaşamaq

üçün seçilmiş, qaralanmış hər hansı bir yer haqqında deyilən "ev tikmək üçün buranı qaralamışam" ifadəsi ilə əlaqələndirir.

Patriarxal ailələrin bölünməsi qaradam tipli yaşayış evlərinin yeni ev tipləri ilə əvəzlənməsinə səbəb oldu. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar patriarxal ailələrin tərkibindən ayrılan fərdi monoqam ailələr daxal, çovustan, bağdadi adlanan evlərdə məskunlaşırdılar. Tikintisi tez və nisbətən asan başa gəldiyindən əhali aran və düzənlik ərazilərdə əsasən bu tipli evlərdə yaşayırdı. "Qom ev", "qarğı ev", "qamış ev", "tapan ev" adları ilə tanınan çovustanlar, eləcə də daxallar qarğı, qamış hörüklərindən və bu kimi digər materiallardan inşa edilirdi.

"Belə ki, bu evlər Naxçıvan, Qarabağ və Cənubi Azərbaycan bölgələrində "çovustan", Quba-Xaçmaz bölgəsində "çubuq ev", "darbənd", Muğanda "qom ev", "hörmə ev", Şəki-Zaqatala bölgəsində "çubuq hörmə", "çəpərə ev", "çitəmə", Şirvanda "qarğı ev", "qamış ev". "tapan ev", qərb böləgisi və Gəncəbasarda isə "durma" adlanırdı. Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, Qərb bölgəsində durma tipli yaşayış evinin iki forması-yay evi və müvəqqəti daldanacaq kimi nəzərdə tutulan "qarğı durma" (buna bəzən "qamış durma" və ya "çubuqhörmə" də deyirdilər) və qış evi kimi daimi istifadə edilən "kərpic durma" geniş yayılırdı" [1, 58].

Elat evləri alaçıq, kühül, daxal, koma və s. adlanırdı. Dairəvi və ya uzunsov plan quruluşuna malik dəyə, coma, qarakeçə, alaçıq, muxru və bu kimi alaçıq növləri də geniş yayılmışdı. "Dəyə" sözü tarixən müxtəlif mənalarda işlədilmişdir. Azərbaycanın qərb bölgələrində dəyə alaçığın bir növü hesab edilmiş, Şirvanda ipək qurdu saxlanılan gümlər belə adlanmışdır. Bir çox türkdilli xalqlar arasında da geniş yayılan bu termin əsasən yaşayış yeri mənasında istifadə olunur. Belə tipli evlərin ən xüsusi cəhəti köç edərkən əlverişli olması, yəni asanlıqla sökülüb qurula bilməsi idi.

Qərb bölgəsi əhalisinin təsərrüfat məşğuliyyətinin əsasında maldarlıq xüsusi yer tutduğundan hər bir kəndli ailəsi müəyyən miqdar sağmal və iş heyvanları saxlayırdı. Bu cür heyvanların saxlanması üçün müxtəlif təsərrüfat tikintilərinə ehtiyac duyulurdu. Xırda və iribuynuzlu heyvanların bəslənməsi üçün bir qayda olaraq tövlə, pəyə, küz, ağıl, yataq tikirdilər.

Lakin bu bölgədə sonradan məskunlaşmış ermənilər azərbaycanlılardan fərqli olaraq özləri üçün daimi yaşayış yerləri və dayanıqlı təsərrüfat tikililəri inşa etməmişlər. Onlar Azərbaycan torpaqlarında yad və müvəqqəti olduqlarını dərk etmiş, ona görə də həmişə xidmət sahələrində – bənna, dərzi, pinəçi, rəngsaz və digər yerlərdə işləməklə vaxt keçirmişlər.

Qərbi Azərbaycan əhalisini tarixi köklərimizlə bağlayan digər maddi mədəniyyət nümunələri içərisində geyimlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xalq geyimləri insanların həyat şəraitləri ilə birbaşa bağlı olan maddi mədəniyyət nümunələrindəndir. Xalqın tarixini də əks etdirən geyimlər onun mədəniyyətini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdən hesab olunur. Etnogenez məsələlərini aydınlaşdırmaq, xalqlar arasında mədəni-tarixi əlaqə və qarşılıqlı təsiri müəyyənləşdirmək işində yardımçı rol oynayan geyimlər həm təsərrüfat sahələrinin səviyyəsindən, həm də coğrafi şəraitdən asılı olaraq inkişaf etmişdir.

Xalq geyimlərimizin adlarında və tiplərində müşahidə olunan variantlılıq onların etnoqrafik zonalar daxilində müxtəlif mədəni təsərrüfat keyfiyyətlərini ehtiva etməsi ilə bağlıdır. Müxtəlifliklərə baxmayaraq, bütün geyim tipləri Azərbaycan milli geyim fondunu təşkil edir ki, bu da xalqımızın qədim vahid tarixi birliyə malik olduğunu təsdiq edir.

Qadın geyimlərinin milli mədəniyyətin arxaik xüsusiyyətlərini də özündə əks etdirdiyi məlumdur. Bu baxımdan mədəni-tarixi əlaqələrdən, etnogenez problemindən danışarkən mühafizəkar qadın geyim tiplərinə müraciət etmək vacibdir. Milli qadın geyimi kompleksinə üst və can köynəkləri, cüt tuman, tay balaq, dar balaq, zıbını, çəpgən, çərkəzi, ləbbadə, nimtənə, küləcə, katıbı, kürdü, çalma, arxalıq, cutqu, ləçək, örpək, kəlağayı, başmaq, çust, corab, eləcə də müxtəlif kəmər və bəzək növləri daxildir və onların hər biri ümum-Azərbaycan milli xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Qərbi Azərbaycan əhalisinin geyim mədəniyyəti də inkişafdan geri qalmamış, yerli əhali gəlmə millətlərin, o cümlədən erməni və rusların təsiri altına düşməyərək bu mədəniyyəti XX əsrin ortalarına qədər qoruyub saxlamışdı. Yerli əhalinin iş üçün başqa yerlərə miqrasiya etməməsi bunun əsas səbəblərindən idi. Milli geyim nümunələrindən mezər (önlük), sırtoy, qadın baş örtüklərindən -yaylıq, təsək, araxçın, qaysafa, dingə və s. gündəlik istifadə olunurdu. Etnoqrafik təhlillər göstərir ki, Qərbi Azərbay-

can əhalisinin geyimləri Azərbaycanın digər bölgələrinin geyim nümunələrindən istifadə edilən parçaların nisbətən qalın olması istisna olmaqla, demək olar ki, fərqlənmir. Qalın parçalardan istifadənin başlıca səbəbi iqlim şəraiti ilə bağlı idi.

XIX-XX əsrlərin əvvəllərində Azərbaycanın ənənəvi qadın geyimləri rəng müxtəlifliyi, biçim-tikiliş və tip mürəkkəbliyi ilə fərqlənirdi. Qadın milli geyimləri alt və üst paltarları olmaqla iki formada mövcud olmuşdur.

"İrəvanda da geyinilən alt tumanı "şəltə" adı ilə bəlli olmuşdur. Lakin burada geyinilən "şəltə" Naxçıvan şəltəsinə nisbətən xeyli uzun olmuşdur. Burada şəltə, bir qayda olaraq, üst tumanından dörd barmaq enində qısa tikilərmiş" [10].

Zıvın (zıbın) və ya zıvını adlanan qadın üst geyimindən Azərbaycanın qərb bölgəsi və Gəncəbasar hüdudlarında geniş istifadə edilirdi. Mövsümi səciyyə daşıyan bu geyim qış paltarı sayılır, köynəyin üstündən çiyinə geyilirdi

Qadın can (alt) köynəyinin ətəyi Naxçıvan və İrəvan ərazilərində bir qədər uzun hazırlanır, İrəvan qadınlarının can köynəyi dizdən yuxarı olmaqla qoluuzun, düz və "xışdax"lı ("xişdək"li) tikilirdi. Xişdək qol altından başlayıb ətəyədək uzanırdısa, bu, köynəyin gövdəsini genişləndirirdi. İrəvan qadınlarının alt köynəyi çox zaman ağdan, bəzən isə çit və ya kətandan hazırlanırdı.

Arxalıq – Azərbaycanda geniş istifadə edilmiş üst geyim növlərindəndir. Müxtəlif parçalardan tikilən arxalıq Azərbaycanın qərb bölgələrində "küləcə" adı ilə tanınırdı. "Qadın arxalığının digər bir variantı olan "əlcəkli arxalıq" da məhz Azərbaycanın qərb bölgələrinə aid edilir" [1, 125].

Küləcə qadın üst geyimi çəpkənlə tipoloji bənzərlik təşkil etsə də, qol biçiminə və ətək uzunluğuna görə ondan fərqlənirdi. Belə qədər düz ətəyi olan küləcə Azərbaycanın Gəncəbasar, Borçalı, Naxçıvan, Şirvan, İrəvanda boğçalıq (bayramlıq) geyim dəstinin komponenti sayılırdı.

Qadın geyimlərini bəzək məmulatları tamamlayır, onların milli xüsusiyyətini zənginləşdirirdi. Varlı qadın libasları bahalı parçalardan hazırlanır, müxtəlif zərgərlik və bəzək əşyaları ilə bəzədilirdi.

Qol-bilək bəzəklərinə qolbaqlar (bilərzik) və bazubəndlər aiddir. Üzüklər isə barmaq bəzəkləri hesab olunurdu. Azərbaycanın Qərb bölgəsində "barmaqşalıq" adlanan nişan üzüyü məhəbbət, etibar, sədaqər və vəfa rəmzi kimi qiymətləndirilirdi. Azərbaycanlı qadınlar tərəfindən geniş istifadə edilmiş qolbaqlar qədim dövrlərdən bu günə qədər aktiv işlədilən bəzək növlərindəndir. "Qərb bölgəsində qızların gəzdirdikləri qolbaqlar "qolaxça" adlanırdı" [7, 76]. Xalq geyimlərinin bu növləri xırda fərqliliklərlə bütün Azərbaycan ərazisi üçün xarakterik olmuşdur.

Nəticə. Deyilənlər bir daha təsdiq edir ki, tarixən Azərbaycan torpaqları olan, indi Ermənistan adlandırılan ərazilərdə vaxtilə yaşayan azərbaycanlıların soykökü tamamilə Azərbaycan xalqının etnogenezi ilə bağlıdır. Qərbi Azərbaycan torpaqları tarixən Azərbaycan türklərinin yaşadığı, böyük mədəniyyət və tarix yaratdığı ərazilərdəndir. Bölgənin maddi mədəniyyətini əks etdirən faktaloji materialların elmi arxeoloji və etnoqrafik təhlilindən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, göstərilən nümunələrin hər biri ümum-Azərbaycan tipindədir və ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. İnanırıq ki, biz tezliklə öz doğma yurdumuza qayıdacaq, oradakı maddi-mənəvi və mədəni dəyərlərimizə - irsimizə sahib çıxacağıq!

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
2. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 452 s.
3. Həvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, Elm, 1991, 256 s.
4. Məmmədov K.H. Antropologiyanın əsasları. Bakı, Qanun, 2022. 192 s.
5. Rüstəmov S. Zəngəzur hadisələri. Bakı, 1992, 59 s.
6. Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırım. Bakı, 2006, 92 s.
7. Велиев Ф.И. Материальная культура Западной зоны Азербайджана XIX и начале XX вв. (историко-этнографическое исследование) Баку, Элм, 1996, s.
8. Azərbaycanlılara məxsus yer üzündən silinmiş mədəni irs nümunələrinin siyahısı hazırlanacaq / AzərTac, 26.01.2023. -

https://azertag.az/xeber/azerbaycanlilara_mexsus_yer_uzunden_silinmis_medeni_irs_numunelerinin_siyahisi_hazirlanacaq-2461253 [20.09.2024].
9. Qərbi Azərbaycanda mədəni irs soyqırımı / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 13.01.2023. - https://science.gov.az/az/news/open/23498 [20.09.2024].
10. Azərbaycan milli geyimləri / Vikipediya, Azad Ensiklopediya. - https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_milli_geyiml%C9%99ri [20.09.2024].

ФАХРИЯ ХАВИЛОВА
Кандидат философских наук,
Бакинский Государственный Университет,
преподаватель кафедры археологии и этнографии

ЗЕМЛИ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА, КАК НОСИТЕЛИ НАШЕГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

Культурное наследие каждого народа отражает его материальные и духовные ценности. Защита, сохранение и популяризация культурного наследия – главная обязанность каждого государства. Защита нашего национального культурного наследия занимает особое место среди приоритетов Азербайджанского государства. Известно, что Армения-агрессор прибегла к всевозможным грязным делам на землях Западного Азербайджана, чтобы уничтожить национальное и культурное наследие, принадлежащее нашему народу, и стереть следы Азербайджана с наших исторических земель. Тем не менее, наш народ сохранил в своей памяти наш исторический образ и постарался передать подрастающему поколению факты и информацию о наших национальных и культурных ценностях. На основе научного археологического и этнографического анализа фактических материалов, отражающих материальную культуру региона, можно сделать вывод, что каждый из образцов носит общеазербайджанский тип и является частью общетюркской культуры.

Ключевые слова: Культурное наследие, депортация, материальная культура, духовная культура, этнографический.

FAKHRIYA HAVILOVA
PhD in History,
Lecturer at the Department of Archaeology and Ethnography
of Baku State University

THE LANDS OF WESTERN AZERBAIJAN AS CARRIERS OF OUR CULTURAL HERITAGE

The cultural heritage of each nation reflects its material and spiritual values. Protection, preservation and popularization of cultural heritage is the main responsibility of every state. The protection of our national cultural heritage occupies a special place among the priorities of the Azerbaijani state. It is known that aggressor Armenia has resorted to all sorts of dirty deeds in the lands of Western Azerbaijan in order to destroy the national and cultural heritage belonging to our people and erase the traces of Azerbaijan from our historical lands. Nevertheless, our people have preserved our historical image in their memory and tried to convey facts and information about our national and cultural values to the younger generation. Based on a scientific archaeological and ethnographic analysis of factual materials reflecting the material culture of the region, we can conclude that each of the samples is of a common Azerbaijani type and is part of a common Turkic culture.

Keywords: Civilized heritage, deportation, material culture, spiritual culture, ethnographic.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 20 sentyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Hicran Mahmudova, t.e.d. Qabil Əliyev.